

سازوکار اثرگذاری معنویت بر رشد اقتصادی در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

جواد ارباب*

دانش آموخته دکتری اقتصاد اسلامی، پژوهشگر گروه اقتصاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول).

javadarbab@rihu.ac.ir

محمد جواد توکلی

دانشیار گروه اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران.

tavakoli@iki.ac.ir

چکیده

معنویت یکی از مؤلفه‌هایی است که می‌تواند بر رشد اقتصادی اثر مثبت داشته باشد و از آثار منفی رشد اقتصادی بر پیشرفت بکاهد. ساز و کار اثرگذاری مثبت معنویت بر رشد اقتصادی در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت را می‌توان حداقل از سه مسیر تأثیر معنویت بر کارایی، کاهش هزینه‌های مبادله و تقویت عدالت اقتصادی توضیح داد. اثرگذاری معنویت بر رشد اقتصادی از مسیر بهبود کارایی به این دلیل روی می‌دهد که تقویت معنویت سبب شکل‌گیری و گسترش فرهنگ جهادی در فضای کسب و کار می‌شود. گسترش معنویت با ارتقای اعتماد عمومی سبب کاهش هزینه‌های مبادله و در نتیجه افزایش تعاملات اقتصادی و بهبود رشد اقتصادی می‌شود. ارتقای معنویت با افزایش حس مسئولیت‌پذیری در برابر اقشار ضعیف جامعه و افزایش انفاق در جامعه به بهبود عدالت به صورت مستقیم و افزایش رشد اقتصادی از مسیر اثرگذاری عدالت بر رشد اقتصادی کمک می‌کند. در نهایت تقویت معنویت با کاستن از آثار منفی احتمالی رشد اقتصادی از جمله رفاه‌زدگی، تفاخر، چشم و هم‌چشمی، بخل و دستگیری نکردن از فقرا موجب می‌شود رشد اقتصادی در خدمت دستیابی به پیشرفت (دستیابی به حیات طیبه) عمل کند. لازمه سیاست‌گذاری این تحلیل آن است که در فرایند پیشرفت اقتصادی، سرمایه‌گذاری برای تقویت معنویت می‌تواند به ارتقای هم‌زمان هدف رشد و عدالت اقتصادی بینجامد. این امر سرمایه‌گذاری در حوزه ارتقای معنویت

در اقتصاد با استفاده از رویکردهایی مانند تقویت آموزش‌های اخلاق کسب و کار اسلامی، اصلاح الگوی تبلیغات بازرگانی و فرهنگ‌سازی خیرخواهی را ضروری می‌کند.

کلیدواژه‌ها: معنویت، رشد اقتصادی، الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت.

مقدمه

ممکن است رشد اقتصادی مقوله‌ای به ظاهر ناسازگار با معنویت محسوب شود، اما این دو پدیده می‌توانند در یک راستا قرار بگیرند و به یکدیگر کمک کنند. در این مقاله به بررسی نقاط اثرگذاری معنویت بر رشد اقتصادی پرداخته‌ایم. مطالعات متنوع در بستر اقتصاد متعارف و نیز در ادبیات اقتصاد اسلامی بیانگر اثرگذاری معنویت بر رشد اقتصادی است که به نمونه‌هایی از آن‌ها در بخش پیشینه اشاره شده است. با توجه به تفاوت‌های عمیق در رویکرد معنویت اسلامی و سایر معنویت‌های نوظهور و انحرافی، تمرکز پژوهش جاری بر کارکردهای معنویت اسلامی بر رشد اقتصادی است. حال سؤال پیش رو این است که مسیرها و ساز و کار اثرگذاری معنویت اسلامی بر رشد اقتصادی کدام‌اند؟

در این مقاله این فرضیه را مطرح کرده‌ایم که تقویت معنویت حداقل از سه مسیر بهبود کارایی، کاهش هزینه‌های مبادله و بهبود عدالت توزیعی بر رشد اقتصادی اثر گذاشته و آن را در خدمت پیشرفت اقتصادی قرار می‌دهد. از آنجا که الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت به‌عنوان یک الگوی سیاستی کلان و جامع در مسیر تدوین قرار دارد، روشن‌شدن چگونگی روابط موجود میان عناصر معنوی و رشد اقتصادی می‌تواند الگوی پیشنهادی را در راستای تقویت توأمان آن‌ها تقویت کند. با استفاده از روش تحلیل اسنادی و تحلیل محتوا به بررسی اثر عناصر معنوی بر رشد اقتصادی از سه مسیر بهبود کارایی، کاهش هزینه‌های مبادله و بهبود عدالت توزیعی پرداخته‌ایم.

پیشینه تحقیق

عسگری و توحیدی‌نیا (۱۳۸۶) با تحلیل اثر سرمایه اجتماعی در تابع رشد اقتصادی، با پرداختن به اهمیت فوق‌العاده معنویت با کلیدواژه‌های سرمایه معنوی و مذهبی آن‌ها را اجزایی مهم در سرمایه اجتماعی می‌دانند. این نوع سرمایه جزئی از سرمایه اجتماعی است که در گذشته توجه چندانی به آن نشده است، اما با توجه به عملکرد مثبت و اهمیت فوق‌العاده آن در حل مسائل اقتصادی، نوعی سرمایه جدا از سرمایه اجتماعی تلقی شده است.

مصباحی مقدم، رعایایی و همپیمان (۱۳۹۲) در مقاله خود به عوامل مؤثر بر رشد اقتصادی از دیدگاه قرآن کریم اشاره کردند و نشان دادند علاوه بر نیروی کار، سرمایه فیزیکی و تغییرات تکنولوژیکی عوامل دیگری بر رشد اقتصادی مؤثر هستند. این مطالعه براساس مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل گزاره‌ها به نقش برخی از عناصر معنوی در تحقق رشد اقتصادی اشاره کرده است.

تیلیچ^۱ (۱۹۹۸) در کتاب خود با عنوان *The Spiritual Situation in Our Technical Society* با ارائه برخی شواهد و تحلیل داده‌های تاریخی، به بررسی تغییرات ناشی از توسعه فناوری‌ها و روند رشد محوری بر معنویت جوامع عمدتاً مسیحی پرداخته است. به اعتقاد وی، سه عامل بسیار قدرتمند بر معنویت دینی موجود در زندگی بشر معاصر در جغرافیای غرب اثرگذار بوده است: ورود ریاضیات در علوم تجربی، تکنولوژی و اقتصاد سرمایه‌داری. وی با تشریح وضعیت موجود، گسترش سیاست‌های رشد محور و توسعه بی‌قید و بند فناوری، الگوی صنعتی برای زندگی را بالای خانمان سوزی برای سطح معنویت دینی (براساس معیارهای مسیحیت) معرفی کرده است. بارو^۲ (۱۳۸۲) در مطالعه‌ای با عنوان «*Religion and Economic Growth*» با بررسی ۵۷ کشور از ادیان و مکاتب گوناگون و استفاده از برخی از معیارها به‌عنوان نماد کیفی و کمی وضعیت دینی آن‌ها، با روش پنل دیتا بیان کرده است با کاهش رشد اقتصادی، شاخص‌های دینی در کشورهای مورد مطالعه اغلب با افت مواجه بوده است؛ برای مثال وی در مشاهدات تجربی خود نتیجه گرفته است که شاخص‌های مذهبی با تحصیلات رابطه مثبت و با میزان شهرنشینی رابطه منفی دارند. همچنین هر چه شاخص‌های امید به زندگی افزایش داشته، حضور کلیسا با روند کاهش مواجه بوده است. وی در این مطالعه تصریح کرده است پژوهش وی و همکارانش تنها مقدمه‌ای برای بررسی کمی شاخص‌های تعیین‌شده برای معنویت و رشد اقتصادی است و برای تبیین رابطه رشد اقتصادی و معنویت زوایای پنهان بسیاری وجود دارد.

هرچند مطالعات صورت‌گرفته روزهایی برای ورود به بحث ارائه می‌کند، هیچ‌یک از آن‌ها به دنبال تبیین ساز و کار اثرگذاری معنویت اسلامی بر رشد اقتصادی نیست؛ ضمن آنکه برخلاف مطالعات موجود در اقتصاد متعارف، تمرکز پژوهش حاضر بر اثرگذاری معنویت اسلامی است؛ از این‌رو مزیت این تحقیق در مقایسه با آثار گذشته، مفهوم‌شناسی دقیق معنویت و بیان مسیرهای اثرگذاری آن بر رشد اقتصادی و توجه به الزامات سیاستی آن در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت است.

1. Tillich P
2. Barro

چارچوب مفهومی

مفهوم معنویت

معنویت یکی از مفاهیمی به شمار می‌آید که به روشنی تبیین نشده است. لفظ «معنویت» هیچ‌گاه به‌صراحت در قرآن کریم و احادیث نبوی و اهل‌بیت (علیهم‌السلام) به کار نرفته، اما در ادبیات معاصر مسلمین بارها استفاده شده است؛ این بدان معناست که معنویت لفظی نوظهور بوده و در قرون اخیر محملی برای بازتاب مفاهیمی خاص شده است؛ البته بدیع‌بودن این لفظ به این معنا نیست که مفهوم یا مفاهیم نهفته در آن پیشینه‌ای ندارد، بلکه می‌توان گفت قدر جامع کاربرد لفظ معنویت و مشتقات آن عبور از ظاهر خلقت و توجه به باطن است (مصباح، ۱۳۸۹، صص ۷-۴). رهبر معظم انقلاب در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی فرموده‌اند: «معنویت به معنای برجسته‌کردن ارزش‌های معنوی از قبیل اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود و در جامعه است و اخلاق به معنی رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، راست‌گویی، شجاعت، تواضع، اعتمادبه‌نفس و دیگر خلقیات نیکوست. معنویت و اخلاق، جهت‌دهنده همه حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است؛ بودن آن‌ها، محیط زندگی راحتی با کمبودهای مادی، بهشت می‌سازد و نبودن آن حتی با برخورداری مادی، جهنم می‌آفریند»^۱.

رشد اقتصادی

در اقتصاد متعارف، رشد اقتصادی افزایش مادی کل درآمد ملی یا تولید ناخالص ملی یک جامعه طی یک دوره معین است. در مفهوم کلی نیز به «افزایش کمی تولید در یک دوره مشخص نسبت به دوره مشابه» اطلاق می‌شود (تودارو، ۱۳۷۸، صص ۱۱۷-۱۱۶). از نرخ رشد اقتصادی برای اندازه‌گیری و مقایسه وضعیت یک اقتصاد با گذشت زمان استفاده می‌شود که معمولاً به‌صورت سه‌ماهه و سالانه تهیه و گزارش می‌شود^۲ (Chen, 2020).

رشد اقتصادی در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت با مفهوم رشد طیب‌گره خورده است. در این برداشت هر نوع رشدی مطلوب نیست، بلکه رشدی مطلوب به شمار می‌آید که نه تنها اثر منفی زیست‌محیطی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی نداشته باشد، بلکه به ارتقای اهداف سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مورد نظر اسلام کمک کند (توکلی و شفیع‌نژاد، ۱۳۹۱). هر چند تعریف مستندی در چارچوب الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت برای رشد اقتصادی در دست نیست،

1. Leraer.Ir

2. Www.Investopedia.Com

براساس الزامات مذکور برای رشد اقتصادی می‌توان رشد اقتصادی را «فرایند حرکت اقتصاد از وضعیت موجود جامعه به وضعیت مطلوب مبتنی بر مبانی بینشی و ارزشی در چارچوب فقه و اخلاق اسلامی در چارچوب دوره زمانی مشخص» تعریف کرد و رشد اقتصادی توأم با معنویت را به «پیشرفت اقتصادی» تعبیر کرد. در واقع پیشرفت به مفهوم رشد همه‌جانبه و تدریجی بخش‌های مختلف جامعه از بعد مادی و معنوی و رسیدن به وضعیت مطلوب است (امیری، رئیسی و راعی، ۱۴۰۰). بدیهی است در این صورت فرایند پیشرفت همراه با رشد اقتصادی کمی و کیفی با سوگیری به سمت قرب الهی و حیات طیبه خواهد بود.

معنویت و اقتصاد

برای بررسی و تحلیل ارتباط معنویت و با مباحث اقتصاد، باید دو مفهوم را از یکدیگر جدا کرد. وجه نخست ارتباط معنویت با علم اقتصاد در حوزه نظریه‌پردازی ناظر به مبانی بینشی و گرایشی است. در این وجه از کیفیت ورود به علم اقتصاد^۱ و انتخاب رویکرد بنیادین برای تدوین اصول موضوعه و اساسی بحث می‌شود. وجه دوم به بررسی و تحلیل تأثیر معنویت در فضای اقتصاد^۲ و نمودهای آن در حوزه کارکردها، فعالیت‌ها و رفتارهای اقتصادی می‌پردازد. این مباحث ناظر به پژوهش درباره اثر بخشی معنویت بر سه حوزه تولید، توزیع و مصرف است.

آنچه در اقتصاد برخاسته از معنویت اسلامی اهمیت دارد، این است که اعتبار منابع و ابزارها برای رسیدن به هویت مسائل اقتصادی تنها از مسیر آموزه‌های وحیانی معتبر شناخته می‌شود. ارزش و اهمیت اقتصاد معنویت محور، به آن است که به لحاظ ماهوی علم اقتصاد را در چارچوب مادیات فناپذیر و مصرفی محدود نمی‌کند. در این نگرش از آنجا که معنویت منعکس‌کننده معانی اصیل توحیدی است، از یک سو فعالیت‌هایی را معتبر و مطلوب می‌شمارد که باری‌کننده انسان در ارتقای معنوی باشد و از سوی دیگر هر منبعی صلاحیت معرفتی برای اعتماد و اتکا به‌منظور در پیش گرفتن مبانی علمی و الگوهای عملی را ندارد؛ به عبارت دیگر در اقتصاد معنویت‌محور، آن دانشی از صلاحیت معرفت‌بخشی برخوردار است که در ورای خود کاشف شناخت مبدأ انسان و مسیر سعادت اخروی وی باشد و بتواند برای انسان به‌عنوان یک موجود ابدی، سعادت ابدی را تأمین کند. به تعبیر آیت‌الله جوادی آملی «علم ابدی است که در شأن انسان است و علمی که از این کمتر باشد، در شأن انسان نیست؛ چون ابدیت او را تأمین نمی‌کند» (جوادی آملی، ۱۳۹۸).

1. Economics
2. Economic Atmosphere

در اقتصاد معنویت محور توجه به معنویت به عنوان عنصر اصیل، ماهیت فعالیت‌های اقتصادی تولیدی، توزیعی و مصرفی یا رفتارها و کنش‌ها را به لحاظ مفهومی تغییر خواهد داد. در اقتصاد معنوی اراده و انگیزه انسان‌ها زمانی در مسیر صحیح قرار می‌گیرند که حاکی از توجه به امور معنوی باشند. تفاوت ماهوی موضوع در اقتصاد معنوی مدنظر اسلام را به وضوح می‌توان در کلام امام خمینی (ره) مشاهده کرد. ایشان می‌فرمایند: «رژیم اسلامی مثل رژیم‌های مکتب‌های مادی نیست، مکتب‌های مادی تمام همشانشان این است که مرتع درست بشود! تمام همت این است که منزل داشته باشند، رفاه داشته باشند - آن‌هایی که راست می‌گویند - اسلام مقصدش بالاتر از این‌هاست. مکتب اسلام یک مکتب مادی نیست؛ یک مکتب مادی - معنوی است. مادیت را در پناه معنویت، اسلام قبول دارد. معنویات، اخلاق، تهذیب نفس و... مقصد اسلام و مقصد همه انبیا این است که آدم‌ها را تربیت کنند؛ صورت‌های آدمی را آدم معنوی و واقعی کنند... اسلام برای تأمین علف نیامده است! اسلام برای تأمین معنویات آمده است» (خمینی، ۱۳۸۷، ج ۷، صص ۵۵۴-۵۵۰).

هرچند هدف‌گذاری معنویت در اسلام بالذات با هدف اقتصادی صورت نمی‌گیرد، آثار مثبت آن بر رشد اقتصادی چشمگیر است. این آثار به دو دسته آثار ایجابی معنویت بر رشد اقتصادی و پیشگیرانه از آثار سلبی رشد اقتصادی تفکیک می‌شوند؛ به بیان دیگر اثر هدف‌گذاری برای ارتقای سطح معنویت را می‌توان در دو محور اثرات مثبت و سازنده معنویت بر رشد اقتصادی و نیز اثرات مثبت پیشگیرانه از آثار سوء رشد اقتصادی دنبال کرد.

آثار ایجابی معنویت بر رشد اقتصادی

می‌توان متغیرهای اثرگذار بر رشد را در دو کلان متغیر مادی (k) و متغیرهای معنوی (s) تجمیع کرد. عناصر معنوی متعددی فرایند رشد اقتصادی را به لحاظ کمی و کیفی بهبود می‌بخشند.

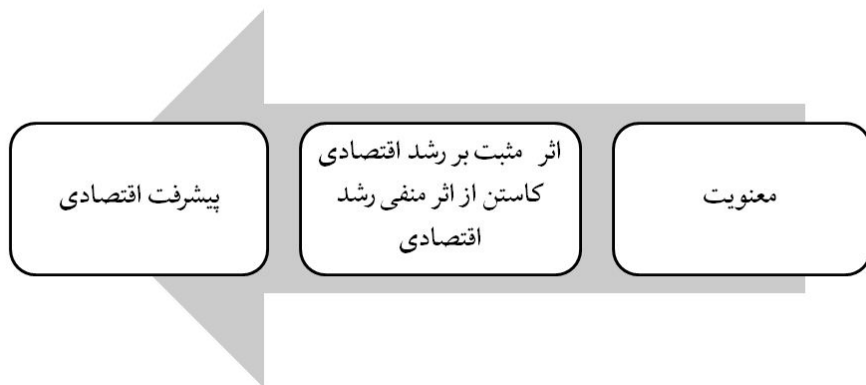
$$g = f(K, S)$$

رشد اقتصادی تابع سرمایه مادی و سرمایه معنوی:

حال اگر بخواهیم متغیرهای تأثیرگذار بر S را واکاوی کنیم، می‌توان عناصر متعددی مانند تعلیم و تربیت اقتصادی (E)، اعتماد عمومی (T)، پاکدستی و امانت (B)، فرهنگ عمومی (C)، اخلاق کسب و کار (M) و بسیاری از عناصر معنوی را معرفی کرد؛ بنابراین برخی از متغیرهای سرمایه معنوی عبارت‌اند از: $S = S(E, T, B, C, M, \dots)$ ؛ بر این اساس می‌توان اثرگذاری سرمایه معنوی بر

۱. تبیین جایگاه و اصول کارکردی معنویت در ادبیات اقتصاد اسلام و تفاوت‌های آن در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل رویکردها و نشانه‌های معنویت در گفتمان اقتصادی با رویکرد اسلامی» منتشر شده است.

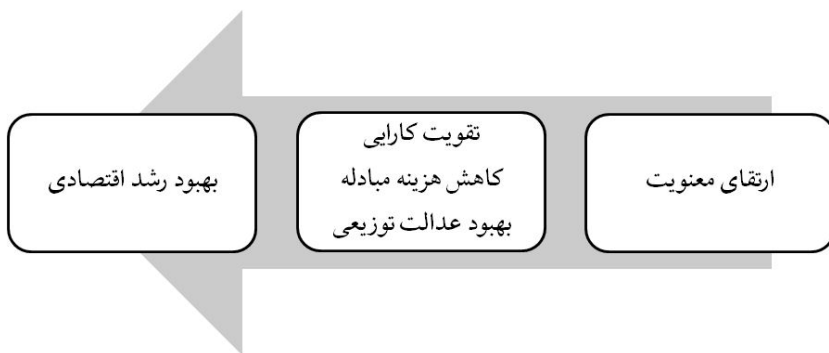
افزایش رشد اقتصادی را در قالب خاص خود مشاهده کرد.^۱ شکل ۱ بیانگر فرایند اثرگذاری کلان معنویت برای دستیابی به پیشرفت اقتصادی است:

شکل ۱. اثر معنویت بر پیشرفت

مسیرهای اثرگذاری معنویت بر رشد اقتصادی

مؤلفه‌های معنویت می‌توانند حداقل از سه مسیر تقویت کارایی اجتماعی، کاهش هزینه مبادله و بهبود عدالت توزیعی بر رشد اقتصادی اثر مثبت بر جای بگذارند. در اینجا برای هر یک از موارد فوق به برخی شواهد از آموزه‌های اسلامی اشاره می‌شود.

شکل ۲. مسیرهای سه‌گانه اثرگذاری معنویت بر رشد اقتصادی

۱. برای مطالعه بیشتر در این زمینه نک: فراهانی‌فرد، سعید؛ زنگی‌نژاد، آیت‌اله. ۱۳۹۹. «مدل‌سازی نقش عوامل غیر مادی در رشد اقتصادی درون‌زا با تأکید بر سرمایه اجتماعی، در اقتصاد اسلامی». اقتصاد اسلامی. دوره بیستم. شماره ۷۸. صص ۱۵۹-۱۸۷. همچنین عسگری، محمد مهدی؛ توحیدی‌نیا، ابولقاسم. ۱۳۸۶. «تأثیر سرمایه اجتماعی (معنوی و مذهبی) بر رشد و توسعه اقتصادی». جستارهای اقتصادی. شماره ۸. صص ۹۹-۱۲۰.

تقویت کارایی اجتماعی

بی‌شک بخش مهمی از کارایی اجتماعی در جوامع انسانی وابسته به کارایی اقتصادی آن جامعه است. کارایی یکی از مهم‌ترین شاخص‌های ارزیابی عملکرد بهینه واحدهای اقتصادی است. هرچند تعاریف متعددی از کارایی ارائه می‌شود، وجه اشتراک آن استحصال بیشترین ستانده از ترکیب داده‌های معین است. در اقتصاد متعارف رایج‌ترین تعریف کارایی در یک سیستم اقتصادی به وضعیت پارتو^۱ شهرت دارد که مطابق آن، به وضعیت رفاهی اطلاق می‌شود که تخصیص منابع در فرایندهای تولید و مصرف به گونه‌ای باشد که نتوان هیچ نوع تخصیص مجددی از منابع را یافت؛ به نحوی که وضعیت رفاهی حداقل یک نفر بهبود یابد، بدون اینکه وضعیت رفاهی فرد دیگری بدتر شود (عیوضلو و کریمی، ۱۳۹۵، صص ۱۳۳-۱۳۲). گذشته از آثار غیراقتصادی ارتقای سطح معنوی جامعه که موضوع مورد بحث این مقاله نیست، برخلاف بسیاری از روش‌های افزایش کارایی مانند بهینه‌کردن هزینه‌ها یا بهینه‌کردن فرایند بازاریابی که ممکن است گاه با هزینه‌های اولیه گزافی همراه باشد، ارتقای سطح معنوی جامعه با کمترین هزینه مادی، آثار فوق‌العاده‌ای بر افزایش بهره‌وری یک یا دو بنگاه خاص و بهبود بهره‌وری همه بنگاه‌های اقتصادی موجود در ساختار جامعه خواهد داشت.

اجتماعی‌بودن دین مبین اسلام و ابعاد همگانی تعالیم آن انکارناپذیر نیست. مناسک شرعی و آداب اخلاقی فراوانی وجود دارند که ضمن ایجاد هم‌افزایی اجتماعی، آثار و برکات فراوانی در بهبود شرایط اقتصادی به دنبال دارند. خدای متعال، یگانه مالک و رزاق هستی، عنایت ویژه‌ای به کنش‌های جمعی یکپارچه دارد.^۲ در آیه ۹۶ شریفه سوره اعراف نیز که در عنوان قبل بیان شد، خدای متعال به‌صراحت به اثر ایمان و تقوای جمعی بر بهبود شرایط اقتصادی اشاره کرده است. به بیان علامه طباطبائی افتتاح ابواب برکت‌ها ناشی از ایمان و تقوای جمعیت‌هاست، نه ایمان یک نفر و دو نفر از آن‌ها؛ چون کفر و فسق جمعیت، با ایمان و تقوای چند نفر باز کار خود را می‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۲۵۴).

پس از فراهم‌شدن و تقویت نیروی درونی ایمان و اتصاف افعال افراد به تقوای الهی زمینه برای تشکیل جامعه‌ای ایمانی برخوردار از اخوت، وحدت و انسجام اجتماعی مهیا می‌شود. دقت در آموزه‌های اسلامی به‌خوبی جهت‌گیری آن‌ها را برای بسترسازی لازم به‌منظور برخورداری انسان‌ها از مواهب اجتماعی نشان می‌دهد. تلاش رسول خدا (ص) و اهل بیت (علیهم‌السلام) برای ایجاد

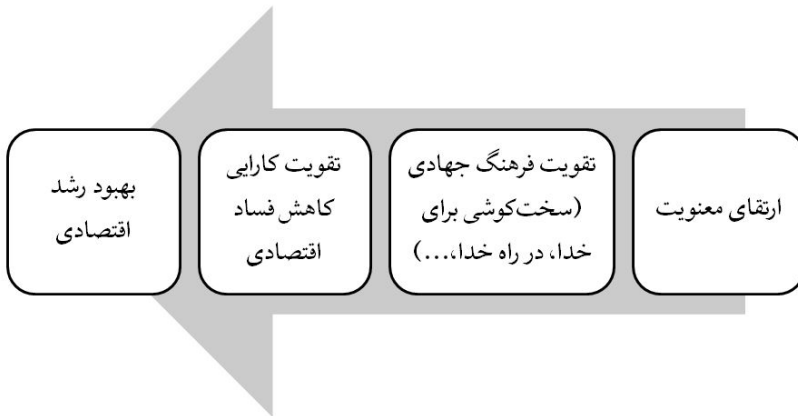
1. Pareto

۲. «يَدُ اللَّهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ» (نهج البلاغه: خ ۱۲۷)

اخوت و برادری بر محور ایمان امری است که بارها در سیره آنان مشهود است.^۱ بی شک تأکید قرآن کریم بر اخوت و برادری مؤمنان (حجرات: ۱۰) آثار فراوانی از جمله همگرایی اجتماعی را به دنبال دارد که پیامدهای آن برای همه آحاد جامعه نافع است و کارایی اجتماعی را افزایش می‌دهد. همچنین می‌توان شواهد دیگری مانند تأکید بر ارتزاق افراد جامعه از جانب یکدیگر (اعتماد به ساز و کار بازار)، اثر صله ارحام بر افزایش رزق، تأکید بر احترام و خدمت به والدین برای جلب روزی، توصیه بر گره‌گشایی از مشکلات دیگران برای بهبود شرایط مادی فردی و توصیه بر مشارکت در بازار مسلمین را بیان کرد که اهتمام آموزه‌های اسلامی را بر مشارکت اجتماعی مبتنی بر معنویت اسلامی بیان می‌کنند. آنچه در این میان پیوند هم‌افزایی و همگرایی فعالیت‌های جامعه اسلامی محسوب می‌شود، عنصر ایمان است که علاوه بر ایجاد قدرت معنوی بی‌بدیل، پیامدهای مادی بی‌شماری به دنبال دارد. آموزه‌های معنوی اسلام، افراد را در برابر یکدیگر مسئول و ذی حق معرفی کرده و انسجام اجتماعی جامعه ایمانی را امری ارزش‌مدار معرفی می‌کند.

سیره عملی انبیا و اولیای الهی تلاش و سخت‌کوشی در راه خدای متعال و برای رضای اوست. انجام کارهایی سخت و طاقت‌فرسا، از چوپانی گرفته تا خیاطی، زره‌بافی و کشاورزی، مصادیقی محسوب می‌شوند که در سیره تاریخی آن‌ها ضبط و ثبت شده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۹، ص ۲۱). بازداشتن مردم از تبلی و سستی، تشویق به کار مضاعف و جهادی، تشویق به کسب روزی حلال، نهی از وابسته‌بودن به دیگران، بیان اهمیت تعاون و همیاری با افراد جامعه و بیان اهمیت کار و تلاش در جامعه در آموزه‌های اسلامی ساری و جاری است. شاید بعد از تقوای الهی، کمتر مسئله‌ای باشد که در منابع به اندازه حرفه‌آموزی، کسب روزی حلال و تأمین اقتصاد خانواده به آن پرداخته شده باشد. از دعوت حضرت شعیب (ع) به دوری از فساد در معاملات گرفته (شعرا: ۱۸۳-۱۷۷) تا اهمیت کار و تلاش جهادی حضرت یوسف (ع) با وجود مشکلات متعدد و خشک‌سالی و بسیاری از شواهد دیگر درباره ائمه اطهار (علیهم السلام) همگی بیانگر اهتمام آموزه‌های الهی برای تقویت کارایی، کاهش فساد اقتصادی و بهبود رشد اقتصادی هستند (رضوان‌خواه و فاضلی، ۱۳۹۰، صص ۱۸۳-۱۸۲).

۱. برای مثال رسول خدا (ص) بعد از پایان ساخت مسجد سیصد نفر از مهاجران و انصار را برادر هم قرار داد و خطاب به آنان فرمود: «تأخوا فی الله اخوین اخوین» (سیره ابن هشام، صص ۱۲۶-۱۲۳). در منابع پایانی یافت نشد. مشخصات این منبع را در پایان درج کنید. از امام صادق (ع) نقل است که فرمودند: «أَكْثَرُوا مِنَ الْأَصْدِقَاءِ فِي الدُّنْيَا فَإِنَّهُمْ يَنْفَعُونَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ أَمَّا الدُّنْيَا فَحَوَائِجُ يَتَمَوَّنُونَ بِهَا وَ أَمَّا الْآخِرَةُ فَإِنَّ أَهْلَ جَهَنَّمَ قَالُوا فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ» (وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۴۰۷). در منابع پایانی یافت نشد. مشخصات این منبع را در پایان درج کنید.

شکل ۳. اثر معنویت بر رشد اقتصادی از مسیر ارتقای کارایی

کاهش هزینه مبادله

ارتقای معنویت با افزایش اعتماد فعالان اقتصادی سبب کاهش هزینه مبادله و در نتیجه بهبود رشد اقتصادی می‌شود. یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های کاربردی معنویت در تحلیل‌های اقتصادی در عنصر «اعتماد»^۱ است. بسیاری از تعاریف سرمایه معنوی، معنویت را در ایجاد بستری برای اعتماد بیشتر خلاصه می‌کند. برگر و هفتر (۲۰۰۳) معتقدند اقتصاددانان اهمیت سرمایه معنوی و جایگاه معنویت در اقتصاد را به خوبی درک کرده‌اند و تلاش می‌کنند از فواید تقویت این امر برای بهبود شرایط اقتصادی بهره ببرند و از نتایج آن استفاده کنند. آن‌ها اظهار می‌کنند که در غرب به طور خاص تلاش می‌شود از معنویت در اقتصاد برای تقویت اعتماد استفاده شود، اما در عین حال اصرار خاصی وجود دارد تا این روند ضرری به مبانی لیبرالیسم و دموکراسی نزنند. آن‌ها به این تضاد و البته تلاش پی برده‌اند که در غرب اندیشمندان کوشش می‌کنند مسیری را بیابند که دموکراسی غربی را به همراه ارزش‌هایش حفظ کند، ولی به نتایج مثبت مانند ایجاد سرمایه‌های معنوی و در رأس آن‌ها عنصر اعتماد دست پیدا کنند.

اعتماد در سرمایه معنوی این‌گونه نفوذ می‌کند که به تبعیت از فکر بسیاری از متفکران غربی سرمایه معنوی را زیر مجموعه‌ای از سرمایه اجتماعی می‌دانند. از طرف دیگر به اعتقاد یکی از مشهورترین نظریه‌پردازان این حوزه یعنی فوکویاما، اعتماد کلیدی‌ترین جزء سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود؛ البته در اندیشه وی دو عامل دیگر یعنی هنجارها^۲ و شبکه‌های^۳ اجتماعی نیز مهم هستند، اما در درجات

1. Trust
2. Norms
3. Networks

بعدی اهمیت قرار دارند؛ در واقع از نظر فوکویاما هنجارهای دینی و اخلاقی یا کارکردهای شبکه‌های اجتماعی، مانند اعتماد، علت اساسی پیامدهای اقتصادی محسوب نمی‌شوند (فوکویاما، ۱۹۹۹). فروکاستن عنصر معنویت به اعتماد یکی از نتایج گرایش ابزارگرایانه به معنویت است. گویا همان‌طور که برگر و هفتر بیان کرده‌اند، کوشش شده است ضمن بهره‌مند شدن از کارکرد معنویت در اقتصاد، به مبانی لیبرالیسم و دموکراسی خدشه‌ای وارد نشود. شاید برای این کار بهترین انتخاب آن است تا در مدل‌های اقتصادی به شاخصی مانند اعتماد به‌عنوان خروجی معنویت (با هر تعریف و مسلکی) تمسک کرد. درباره مفهوم اعتماد در سرمایه اجتماعی یا سرمایه معنوی نکات بسیاری مطرح است؛ از یک سو مفهوم اعتماد مطرح شده در ادبیات غرب به هیچ‌وجه مورد اتفاق نیست و به مفاهیم گوناگون اطلاق می‌شود؛ بنابراین نتیجه‌گراست و از سوی دیگر منبع تغذیه این اعتماد در بیشتر موارد مطمئن و بادوام نیست؛ برای نمونه درباره تنوع برداشت‌ها به مفهوم اعتماد می‌توان به تعاریف گوناگونی اشاره کرد که در این باره ارائه شده است. لارسون اعتماد را بخشی از واکنش فرد در قبال دیگران و بخشی از برهم‌کنش میان کارگزاران اجتماعی به‌عنوان یک احتمال عقلانی می‌داند که براساس آن یک کنشگر درباره دیگر گروه‌ها و کارگزاران به پیش‌بینی رفتار آن‌ها قبل از وقوع می‌پردازد. روتر آن را صلاح‌دید می‌داند که از جانب فرد یا گروه بیان می‌شود که می‌توان به واسطه آن بر کلام، وعده، اظهار نظر شفاهی یا کتبی فرد یا گروه دیگر تکیه کرد. گردون^۳ نیز آن را یک انتظار مثبت برای فرصت طلبانه رفتار نکردن در تعاملات یاد می‌کند (شاکری و دیگران، ۱۳۹۵، صص ۱۶۵-۱۶۴). به نظر می‌رسد مرور نظرات در حوزه اعتماد در ادبیات غرب با چالشی جدی مواجه بوده و آن این نکته مهم است که آن‌ها از یک سو به اهمیت عنصر «اعتماد» در روابط اقتصاد پی برده‌اند و از سوی دیگر از پشتوانه و بنیان مستحکمی برای آن سخن نمی‌گویند؛ در حالی که در معنویت اسلامی ایمان، اعتقاد و سجایای اخلاقی برآمده از مبانی توحیدی پشتوانه‌ای قوی و درون‌زا برای ایجاد و حفاظت حداکثری از اعتماد هستند و خودبه‌خود ایجاد و دوام آن را در جامعه تضمین می‌کنند؛ اعتمادی که ایجاد آن وابسته به عناصر مادی نیست و با کاهش محسوس هزینه‌های مبادله ناشی از اثرات مخاطرات اخلاقی و نبود اطلاعات و تقارن نداشتن همراه خواهد بود.

امروزه چگونگی سیاست‌گذاری برای هزینه‌کردن در امر نظارت یا جبران آسیب‌های اقتصادی و اجتماعی موضوع پژوهش بسیاری از فعالان در این حوزه است. مخاطرات اخلاقی و نبود یا

1. Larson
2. Rooter
3. Gordon

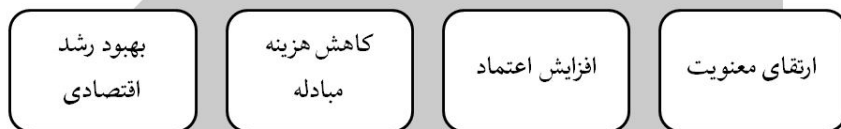
تقارن نداشتن اطلاعات، سهم زیادی از ستون هزینه‌ها در بودجه کشورها را تشکیل می‌دهد. موضوع امنیت اقتصادی امری بسیار مهم و انکارناپذیر است؛ به نحوی که شرط اساسی رونق اقتصادی در یک منطقه وجود امنیت پایدار است و این امر در بسیاری از جوامع هزینه‌های گزافی ایجاد می‌کند. مطالعه تخمینی از هزینه‌های جهانی برای مبارزه با جرائم اقتصادی و اجتماعی با استفاده از داده‌های ارائه شده از سوی هفتاد کشور، آمارهای بسیار تکان‌دهنده‌ای را نشان می‌دهد. صرف‌نظر از نوع جرم صورت گرفته، هزینه‌هایی که در این کشورها برای اموری چون پلیس عمومی، دادگاه‌ها، زندان‌ها و مباحثی از این دست صرف می‌شود، سرسام‌آور است. تنها در سال ۱۹۹۷، مبلغ ۳۶۰ میلیارد دلار (معادل ۴۲۴ میلیارد دلار به قیمت ۲۰۰۴) برآورد شده است. بررسی نتایج این مطالعه تأمل‌برانگیز است. در بیشتر کشورهای به اصطلاح توسعه‌یافته (مانند سوئیس، سنگاپور، آلمان، انگلیس و هنگ‌کنگ) بودجه‌های متعلق به پلیس سرانه هنگفتی را نشان می‌دهد. در مقابل برخی کشورهای آفریقایی که کشورهای عقب‌مانده و جرم‌خیز هستند، سرانه بودجه پلیسی چشمگیر نیست؛ برای نمونه سرانه هزینه پلیس برای هر فرد در سوئیس در سال ۱۹۹۷ حدود ۲۷۰ دلار بوده است؛ به این معنا که در کشورهای توسعه‌یافته در ورای ادعای موفقیت در کاهش جرائم، هزینه‌های سنگینی نهفته است. این هزینه‌ها برای ایجاد اقتدار یا برخورد‌های فیزیکی اختصاص داده شده‌اند و کاهش جرائم به‌طور جدی به این هزینه‌ها وابسته است (Farrell & Clark, 2004).

مرور مطالعات برای عنوان راهکار خلاصی از هزینه‌های سنگین مبارزه با پیامدهای مخاطرات اخلاقی این نکته را ارائه می‌کند که باید به جای هزینه برای مبارزه، در بخش نظارت سرمایه‌گذاری کرد؛ زیرا مطالعات تجربی نشانگر این واقعیت است که هزینه برای نظارت به مراتب هزینه‌های مبارزه را کاهش خواهد داد؛ برای مثال آمارهای وزارت دادگستری آمریکا نشان می‌دهد در سال مالی ۲۰۱۶، بازداشت یک مجرم قبل از محاکمه و سپس زندانی کردن وی پس از محکومیت تقریباً هشت برابر هزینه بیشتری از نظارت بر یک مجرم در جامعه داشته است^۱. کشورهای زیادی پس از مقایسه هزینه‌های مبارزه و نظارت رویکرد نظارت‌محور را در پیش گرفته‌اند، اما مطالعه آمار هزینه‌های نظارتی در کشورهای گوناگون نشان می‌دهد با اینکه این هزینه‌ها از هزینه‌های مبارزه با مخاطرات اخلاقی به مراتب کمتر است، ارقام هزینه‌های نظارتی نیز، هزینه‌های نجومی و سنگینی بر دوش دولت‌ها و جوامع بشری می‌گذارند؛ برای نمونه مطابق با آمار، تنها در سال ۲۰۱۵ میلادی حدود ۴۷۲ میلیون دلار در ستون هزینه‌های نظارتی بانک‌های بزرگ کشور آمریکا صرف شده که این روند در مقایسه با سال‌های گذشته، همواره افزایش یافته است^۲ و این هزینه نظارتی برای بانک مرکزی اتحادیه اروپا به ۵۷۰ میلیون یورو می‌رسد.

1. www.uscourts.gov

2. www.federalreserve.gov

باید توجه داشت که مدیریت برونزا بر میزان مصرف جامعه از سیاست‌های پولی و مالی یا نظارت‌های برونزا بر ساختارهای تولیدی و توزیعی جامعه تنها یکی از ابزارهای مطرح و در دسترس برای مدیریت منابع و کاهش هزینه‌ها هستند. هر چند به دلایل متعدد گریزی از مدیریت و نظارت برونزا بر ساختار جامعه نیست، نادیده گرفتن عناصر بازیگری که مدیریت درونی بازارها و نظارت برونزا را ایجاد می‌کنند، موجب شده است جوامع به رشد اقتصادی بیشتری دست پیدا کنند، در شرایط یکسان فناوری، هزینه‌های مدیریتی و نظارتی را افزایش دهند و در عمل هیچ‌گاه به نقطه قابل قبول دست پیدا نکنند. این مهم یکی از دلایلی است که نظریه پردازان اقتصاد معنوی معتقدند بدون رویکرد معنوی، جوامع به رشد پایدار و توسعه مطلوب (حتی در تحقق اهداف مادی) نمی‌رسند. اثر مستقیم ارتقای معنوی مصون‌سازی جامعه از هزینه‌های اضافی و نیز مسدود کردن فعالیت‌هایی است که مانند مخاطرات اخلاقی، مولد هزینه‌های آتی و فزاینده خواهند بود. این مهم نتیجه تقویت روح فردی و اجتماعی و اهتمام برنامه‌ریزی شده به اقتصاد معنا محور است. هنر اصلی تقویت معنوی در شاکله انسان، تربیت افراد با نفسی معناگراست که توانایی مقابله و ایستادگی در برابر تمایلات نفسانی مضر، هوس‌ها و نیازهای کاذب را ایجاد می‌کنند. این اثر مهم با زدودن غفلت‌ها، افراد را به سوی معانی رفیع رهنمون می‌کند. به علاوه التزام اصول و فرمان‌های اخلاقی ضمانت اجرایی قابل قبولی برای سیاست‌های کلان فراهم می‌کند. یکی از مشکلات اساسی در تحقق اهداف سیاست‌گذاری‌ها، وجود ضعف در ساز و کارهایی است که بتواند سیاست‌های درپیش گرفته شده را در مراحل اطلاع‌رسانی، مقبولیت، اطاعت‌پذیری و اجرا تضمین کند. بسیاری از قوانینی که سیاست‌گذاران وضع کرده‌اند، در مرحله ابلاغ متوقف شده و به دلایل گوناگون که یکی از آنها نبود خواست و اراده درونی فردی و اجتماعی است، با شکست مواجه شده است.

شکل ۴. اثر معنویت بر رشد اقتصادی از مسیر کاهش هزینه مبادله

بهبود عدالت توزیعی

جامعیت معنویت اسلامی به نحوی است که مانند برخی از معنویت‌های نوظهور و شخصی‌ساز، در محدوده خواسته‌ها و تمایلات حسی و فردی منحصر نیست. توجه به تمام ابعاد اجتماعی حیات بشر، حوزه نفوذ و کارکرد معنویت اسلامی محسوب می‌شود. هرچند در نظر نخست فعالیت‌های خیرخواهانه مادی و غیرمادی اموری دینی، شرعی و اخلاقی تلقی می‌شوند، بررسی براساس منابع اسلامی یکی از علل مهم بهبود شرایط اقتصادی به شمار می‌آید. توزیع و جریان مداوم ثروت به‌عنوان خط‌مشی بنیادی در آموزه‌های معنوی اسلام دنبال می‌شود. مصادیق سلبی و ایجابی متعددی را می‌توان در اوامر و نواهی الهی مشاهده کرد که یکی از نتایج آن‌ها بهبود نظام توزیع دارایی‌ها، درآمدها و به‌طورکلی ثروت و اموال جامعه است. برخلاف روش‌های اقتصاد متعارف که برای جلوگیری از انباشت ثروت بر وضع قوانین مالیاتی و سیاست‌های نظارتی تمرکز دارد، در نظام اقتصادی اسلامی علاوه بر وجود احکام و قوانین مشخص به مالیات‌های اسلامی، نظام انگیزشی قدرتمندی درصدد ترغیب افراد به انواع انفاقات واجب و مستحب (اعم از مالی و غیرمالی)، خیرخواهی، ایثار و... و نیز تحذیر آن‌ها از کنزورزی، احتکار، رباخواری، کم‌فروشی و موارد بسیار دیگر وجود دارد.

برای نمونه مسئله انفاق در نظام ارزشی معنویت اسلامی از ارزش فوق‌العاده‌ای برخوردار است؛ البته ممکن است رسیدگی به فقرا و محرومان در برخی مکاتب و اندیشه‌های دیگر نیز امری پسندیده و اخلاقی محسوب شود، اما یکی از تفاوت‌های معنادار آموزه‌های اسلامی با دیگر مکاتب را می‌توان نظام ارزش‌گذاری آن دانست. در ادبیات قرآنی، پیش از آنکه میزان مال انفاق‌شده مهم باشد، خلوص نیت و علاقه انفاق‌کننده اهمیت دارد. قرآن کریم می‌فرماید: «... لَئِنْ الْبَرَّ مِنْ أَمْرٍ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ...» (بقره: ۱۷۷)؛ «وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا» (انسان: ۸)؛ بر این اساس صرف بخشش کمی مال اهمیت کافی ندارد، بلکه این کیفیت انفاق و ازخودگذشتگی است که معنابخشی خاصی به آن داده و از این‌رو ابتنای عدالت توزیعی در اسلام را نه بر مبنای قوانین و مقررات ظاهری بلکه مبتنی بر بنیان‌های انگیزشی فطری و معنوی قرار می‌دهد.

اقتصاددان متعارف ممکن است از آثار توزیعی انفاق تمجید کند و آن را موجب بهبود توزیع درآمد و وضعیت عدالت در جامعه بداند، اما بدون استثناء هیچ‌یک از اقتصاددان‌ها انفاق را عاملی برای وسعت و فزونی در رزق و روزی نمی‌دانند. عمل انسان به‌شرط برخورداری از شرایط معنوی

مانند ایمان و تقوا ممکن است از هفت صد برابر رشد برخوردار شود^۱ و این تناسب نداشتن آورده و محصول در اقتصاد متعارف با عقل مادی درک‌شدنی نیست. رشد اموال ناشی از انفاق در راه خدای متعال، شامل انفاق‌های واجب و مندوب می‌شود. مؤیدات این امر در منابع اسلامی بسیار است، اما برای نمونه می‌توان به چند روایت اشاره کرد. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى وَضَعَ الزَّكَاةَ قُوْتًا لِلْفُقَرَاءِ وَ تَوْفِيرًا لِأَمْوَالِكُمْ» (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۷، ص ۱۱). از امام رضا (ع) نقل است که دربارهٔ خمس فرمودند: «... فَإِنَّ إِخْرَاجَهُ مِفْتَاحُ رِزْقِكُمْ...» (همان، ج ۱، ص ۵۴۷، ح ۲۵).

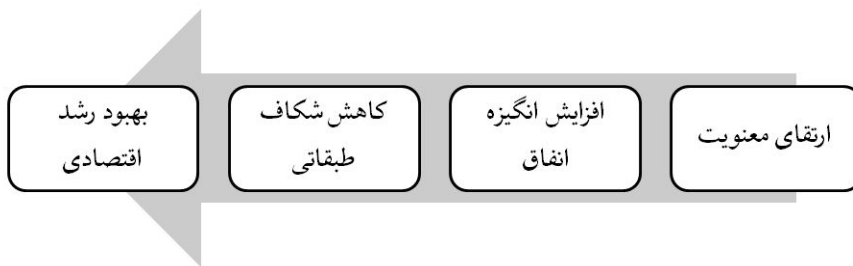
ارتقای معنویت سبب افزایش انگیزه انفاق و در نتیجه کاهش شکاف طبقاتی می‌شود و از مسیر تقویت عدالت اقتصادی به افزایش رشد اقتصادی کمک می‌کند. علامه طباطبائی در ذیل آیه ۶۳ سوره مبارکه انفال با اشاره به نیاز ضروری انسان به زندگی اجتماعی، نیازهای مادی انسان‌ها و تفاوت در برخورداری آن‌ها از مادیات را منشأ اختلاف‌ها و سستی بنیان‌های اجتماع بیان می‌کند. از نظر او ریشهٔ اصلی نزاع‌ها و درگیری‌ها، غریزه‌های باطنی و درونی نهفته در دل‌های افراد اجتماع است و خواه‌ناخواه در خلال فعالیت‌های زندگی خود را نشان می‌دهد و موجب ایجاد اصطکاک میان افراد می‌شود. این اصطکاک‌ها به بروز فتنه‌ها و مصائب اجتماعی و هلاکت حرث و نسل می‌انجامد؛ به بیان ایشان «در هر زمان که هدف هر جامعه و هر امتی بهره‌مندی از زندگی مادی باشد و فکر و ذکرش محدود در چهاردیواری زندگی دنیا گردد، چنین امتی نمی‌تواند مادهٔ این فساد را از ریشه برکند؛ چون دنیا دار تراحم است و قوام اجتماع براساس منافع اختصاصی است و استعداد افراد هم مختلف است و حوادثی که پیش می‌آید و عوامل مؤثر و اوضاع و احوال خارج همه در معاش و زندگی آنان دخالت دارند» (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۱۵۷).

وی آیات ۱۹ تا ۲۱ سوره مبارکه معارج، آیه ۵۳ سوره مبارکه یوسف (ع) و ۱۱۹ سوره مبارکه هود (ع) را گواه بر این مدعای خود می‌گیرد و تنها راه خلاصی بشر از بخل‌ورزی به داشته‌های مادی دیگران و رفع اصطکاک‌های اجتماعی را همان تربیت اسلامی می‌داند که انسان‌ها را به نحوی تربیت می‌کند که بخل‌ورزی را در نفس آن‌ها خاموش و خواهش‌های نفسانی را از تمتع به مادیات که هدفی حیوانی و غرضی مادی است به سوی این تمتع معنوی تغییر می‌دهد؛ به ویژه آنکه خاصیت معنویات، دوری از هرگونه تراحم، اصطکاک و محوکنندهٔ خشم و دشمنی از دل‌ها و ایجادکنندهٔ برادری حقیقی در مسیر بندگی الهی است (همان، صص ۱۶۰-۱۵۶)؛ از این رو گسترش نگاه و ایجاد رشد معنوی و نزاکت درونی آن‌ها از صفات رذیله‌ای مانند بخل، حسد و... مقدمه‌ای برای

۱. «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره: ۲۶۱).

تحقق عدالت و شرط موفقیت در این مسیر است؛ در غیر این صورت با توجه صرف به چارچوب مادیات و وضع قوانین و مقررات، به هیچ وجه نمی توان تنازع ذاتی موجود در عالم ماده را حل و فصل کرد. اختلافات ذاتی عالم ماده در جوامع انسانی آتش نفسانی را شعله ور کرده و تا هنگامی که ارزش های مادی دیدگان افراد را گرفته است، نمی توان عدالت را به منزله ارزشی متعالی در ذات انسان بیدار کرد.

امیالی مانند ریاست طلبی، دل بستگی به قدرت و ثروت انسان را در صدد حفظ آن ها بر می انگیزد و در قاموس نگرش دنیوی درمانی برای آن یافت نمی شود. در مقابل بهبود عدالت امری است که رشد حقیقی و طیب را به صورت فزاینده افزایش می دهد. درباره آثار اقامه عدل در روایات به صراحت به بهبود شرایط اقتصادی اشاره شده است. امیرالمؤمنین (ع) می فرماید: «بِالْعَدْلِ تَتَضَاعَفُ الْبَرَكَاتُ» (نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۱، ص ۳۲۰) و نیز فرمودند: «مَا عُمِّرَتِ الْبُلْدَانُ بِمِثْلِ الْعَدْلِ» (آمدی، ۱۴۱۰ ق، ج ۶، ص ۶۸).

شکل ۵. اثر معنویت بر رشد اقتصادی از مسیر تقویت عدالت توزیعی

اثر معنویت بر کاهش آثار منفی رشد اقتصادی

براساس منطق قرآنی افزایش رشد اقتصادی و به دنبال آن افزایش رفاه اقتصادی می تواند سبب بروز آثاری منفی از جمله گسترش برخی رذایل اخلاقی مانند چشم و هم چشمی، حسد و بخل در جامعه شود و رشد اقتصادی را نیز در بلندمدت مختل کند. گسترش معنویت در جامعه می تواند از آثار رشد اقتصادی بکاهد و رشد اقتصادی را در مسیر پیشرفت به عنوان هدفی متعالی (دستیابی به حیات طیبه و قرب الهی) قرار دهد. نفس مضیق کردن نگرش فردی و اجتماعی به لزوم سبقت در بهره مندی از امکانات محدود در اقتصاد، زمینه ساز خلق روحیات و احساساتی است که بعد روحانی و معنوی نامحدود انسانی را در زندان مادی گرایی محصور می کند که میله های فولادین آن حرص و آز، طمع ورزی و تکاثر طلبی و نیز خوف از فقر و درماندگی هستند. ثمره این نگرش

تلاش ذاتی انسان‌ها برای تعدی به حقوق یکدیگر، تراحم‌انگاری منافع و ایجاد فاصله‌های طبقاتی - اجتماعی لازم برای رسیدن به منافع شخصی و محافظت از آن‌هاست.

بدیهی است آسیب‌های اجتماعی فراوانی در این نظام متولد خواهد شد که نتیجه آن ایجاد جامعه‌ای متشتت و واگراست که برای کاهش این آسیب‌ها باید بازاری جدید ایجاد کرد و برای ترمیم آن هزینه‌های گزافی انجام داد. در مقابل می‌بینیم که در اقتصاد معنوی چگونه بنیان‌های اجتماعی تقویت و ترمیم می‌شوند؛ بنابراین وجود عدالت اجتماعی بستری ایجابی و سازنده و نبود آن بستری ناسازگار و سلبی است. بستر مهمی که دامنه اثرگذاری آن گستره وسیعی از کنش‌ها را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد.

رشد اقتصادی صرف امری نیست که فی‌نفسه و مطلق مطلوب شناخته شود. آسیب‌های فراوان معنوی بسیاری ممکن به دنبال رشد اقتصادی غیر طیب دامن‌گیر افراد و جامعه شود؛ برای نمونه در آموزه‌های اسلامی جمع‌آوری مال عامل احساس بی‌نیازی و به‌دنبال آن طغیان نفس و سقوط معنوی معرفی شده است: «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُفٍ» (علق: ۶ و ۷). در مقابل توزیع اموال و دارایی‌ها در میان جامعه عامل پاکی نفس و ارتقای معنوی بیان می‌شود: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (توبه: ۱۰۳).

اثر مستقیم ترک و فعل سیاست‌های تعدیل توزیع درآمد بر پیکره معنوی جامعه امری نیست که تنها اثر معنوی خود را در حیات دنیوی پدیدار کند. آثار اخروی مهمی در ورای این کنش‌ها وجود دارد که مطابق با آموزه‌های اسلامی بازخوردی از کیفیت و احوال معنوی انسان در عالم دنیاست. معانی الاخبار از احمد بن محمد بن خالد از کسی که روایت را بی‌سند به امام (ع) بازگردانده این‌گونه نقل می‌کند: «هرگاه زکات داده نشود، هم حال فقیر پریشان گردد و هم حال توانگر. گفتیم: فقیر از آنجا که حقش پرداخت نشده، حالش پریشان گردد؛ اما حال توانگر چرا پریشان شود؟ فرمود: توانگری که زکات ندهد، در آخرت حالش پریشان شود» (محمدی ری‌شهری و حسینی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۶۱۳).

با مرور آموزه‌های اسلامی در این زمینه می‌توان به این نکته دست یافت که اموال برای رشد روحانی و معنوی انسان نوعی سنگینی و دشواری ایجاد می‌کنند و اگر حقوق مادی را افراد یک جامعه ادا نکنند، با مشکلات معنوی به همراه عوارض جدی مواجه خواهند شد. از امام علی (ع) نقل است که فرمودند: «فراوانی مال، دل‌ها را فاسد می‌کند و سرچشمه گناهان است» (آمدی، ۱۴۱۰ ق، ص ۷۱۰۹). مال اثرات جدی بر پیکره روحانی و ابدی انسان‌ها بر جای می‌گذارد. ایشان در وصف جان‌کندن فریفتگان دنیا می‌فرمایند: «آدمی بدین می‌اندیشد که عمرش را در چه کاری صرف کرده و روزگارش را چسان سپری نموده است و اموالی را که گردآورده به یاد می‌آورد و اینکه

در فراهم کردن آن‌ها چه چشم‌پوشی‌ها کرده و از راه‌های بی‌شبهه یا با شبهه آن‌ها را به دست آورده و پیامدهای گردآوری آن‌ها دامزش را گرفته و اکنون در آستانه جداسدن از آن‌هاست و آن مال‌ها برای دیگران باقی می‌ماند تا از آن برخوردار شوند» (نهج البلاغه: خطبه ۱۰۹).

الزامات سیاستی توجه به معنویت در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

اهمیت مسئله معنویت موجب شده است در سند الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت، در کنار توجه به بخش اقتصادی، به نحوه ویژه‌ای بدان توجه شود. در متن پیش‌نویس سند الگو آمده است: «تا سال ۱۴۴۴ ایران به پشتاز در تولید علوم انسانی اسلامی و فرهنگ متعالی در سطح بین‌المللی تبدیل شده و در میان پنج کشور پیشرفته جهان در تولید اندیشه، علم و فناوری جای گرفته و از اقتصادی دانش‌بنیان، خوداتکا و مبتنی بر عقلانیت و معنویت اسلامی برخوردار و دارای یکی از ده اقتصاد بزرگ دنیا است^۱». در این سند به‌طور مستقیم به دو عنصر «معنویت اسلامی» و دارا بودن یکی از ۱۰ کشور بزرگ دنیا (معیار رشد اقتصادی) در ضمن یکدیگر اشاره شده است.

از جمله الزامات سیاستی توجه به معنویت در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، دادن بهای کافی به آن در فرایند طراحی الگو است. از این‌رو توجه به نقش معنویت در رشد اقتصادی دارای اهمیت مضاعف است. سیاست‌هایی چون سرمایه‌گذاری در حوزه فرهنگ اقتصادی مانند اخلاق کسب‌وکار اسلامی، اصلاح الگوی تبلیغات بازرگانی و ترویج فرهنگ خیرخواهی ضروری خواهد بود. این نوع سرمایه‌گذاری اخلاقی می‌تواند به انباشت سرمایه فیزیکی، سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی کمک کند. پرداختن جدی به اقداماتی مانند طراحی دوره‌های اخلاق کسب و کار اسلامی، ایجاد ساختار مناسب برای ترویج اخلاق کسب و کار در فضای کارخانه‌ها، اداره‌ها و... کمک شایانی به این روند خواهد داشت.

پرهیز از تمرکز بر سیاست‌های رشدگرایی محض و ممانعت از نفوذ ساختارها و نهادهایی که تطبیق کاملی با اصول و مبانی اسلامی ندارند، مسیر را برای ترویج سبک اقتصادی مطابق با آموزه‌های اسلامی، همسو با اهداف الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی مهیا خواهد کرد. استفاده از الگوهای موفق و معرفی مشاهیر جوامع اسلامی که در طول حیات خود به معنای واقعی معنویت اسلامی را در مسیر حیات طیبه خود تجربه کرده‌اند، می‌تواند راهکار بسیار مناسبی برای ترویج و الگوسازی همگانی باشد. عبور از مسیر حیات معنویت منطبق با آموزه‌های اسلامی، اقتصاد جامعه را در هر سه بخش تولید، توزیع و مصرف به رشد طیب و پیشرفت همه‌جانبه می‌رساند.

نتیجه‌گیری

در رویکرد اسلامی معنویت هم به منزله هدف در فرایند پیشرفت در نظر گرفته می‌شود و هم مؤلفه‌ای در خدمت رشد و پیشرفت اقتصادی است. ارتقای معنویت به مفهوم تقویت ایمان، تقوی و اخلاق در جامعه است که سبب توجه انسان‌ها به ماورا و دل‌کنند از مادیات می‌شود. معنویت به منزله پشتوانه اخلاق و دین‌داری، نیروی درونی عمیق و قدرتمندی است که به دلیل برخورداری از ساحت پیشینی به آن‌ها پشتوانه مهمی برای تحکیم اخلاق، شریعت و دیانت محسوب می‌شود؛ از این رو حرکت در مسیر تقویت و ارتقای سطح معنویت اسلامی به افزایش کیفیت و کمیت ملکات اخلاقی و التزام به قوانین شرعی منجر خواهد شد.

تأثیر معنویت بر رشد اقتصادی را می‌توان در قالب آثار مثبت و منفی توضیح داد؛ البته اثرگذاری برخی از عناصر مستقیم و برخی نیز غیر مستقیم خواهد بود. تقویت معنویت در اقتصاد اثر مثبت بر رشد اقتصادی دارد و سبب کاهش آثار منفی رشد اقتصادی بر پیشرفت می‌شود.

ساز و کار اثرگذاری مثبت معنویت بر رشد اقتصادی در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت را می‌توان حداقل از سه مسیر تأثیر معنویت بر کارایی، کاهش هزینه‌های مبادله و تقویت عدالت اقتصادی توضیح داد. تقویت معنویت با ایجاد و گسترش فرهنگ جهادی در فضای کسب و کار به تقویت کارایی و در نتیجه رشد اقتصادی می‌انجامد. گسترش معنویت با ارتقای اعتماد عمومی سبب کاهش هزینه‌های مبادله و در نتیجه افزایش تعاملات اقتصادی و بهبود رشد اقتصادی می‌شود. ارتقای معنویت با افزایش حس مسئولیت‌پذیری به اقشار ضعیف جامعه و افزایش انفاق در جامعه به بهبود عدالت به صورت مستقیم و افزایش رشد اقتصادی از مسیر اثرگذاری عدالت بر رشد اقتصادی کمک می‌کند.

تقویت معنویت در جامعه از آثار منفی احتمالی رشد اقتصادی از جمله رفاه‌زدگی، تفاخر، چشم و هم‌چشمی، بخل و دستگیری نکردن از فقرا نیز می‌کاهد؛ در نتیجه رشد اقتصادی در خدمت دستیابی به پیشرفت (دستیابی به حیات طیبه) عمل می‌کند. شواهد متعددی در منابع اسلامی مؤید این ادعاست. عناصر مقوم معنویت در دو بعد فردی و اجتماعی با استفاده از قدرت درونی عمیق و بی‌بدیل خود می‌توانند روح حاکم بر جوامع را در مسیر رشد و شکوفایی قرار دهند و از این نگاه هیچ‌یک از مؤلفه‌های مادی نمی‌تواند جایگزین آن محسوب شود و از کارکرد مشابهی برخوردار باشد. سرمایه‌گذاری برای تقویت معنویت می‌تواند به ارتقای هم‌زمان هدف رشد و عدالت اقتصادی بینجامد. در این زمینه می‌توان از سیاست‌هایی مانند تقویت آموزش‌های اخلاق کسب و کار اسلامی، اصلاح الگوی تبلیغات بازرگانی و فرهنگ‌سازی خیرخواهی استفاده کرد.

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. آمدی، ابوالفتح. ۱۴۱۰ ق. غرر الحکم و درر الکلم. تصحیح سید مهدی رجایی. قم: دار الکتاب الإسلامی.
۴. ابن هشام، عبد الملک بن هشام، بی تا. السیرة النبویة، بیروت - لبنان: دار المعرفة.
۵. امیری، مجاهد؛ رئیس، لیلیا؛ راعی، مسعود. ۱۴۰۰. «حقوق همبستگی از منظر سند الگوی ایرانی اسلامی پیشرفت». مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی. دوره نهم. شماره ۲ (پیاپی ۱۸).
۶. تودارو مایکل. ۱۳۷۸. توسعه اقتصادی در جهان سوم. ترجمه غلامعلی فرجادی. چاپ هشتم. تهران: مؤسسه عالی پژوهش در برنامه ریزی و توسعه.
۷. توکلی، محمدجواد؛ شفیعی نژاد، عباس. ۱۳۹۱. «شاخص تولید خالص داخلی طیب». معرفت اقتصاد اسلامی. سال سوم. شماره ۲ (پیاپی ۶). صص ۵۳-۲۹.
۸. جوادی آملی، ۱۳۹۸: yun.ir/1oena.
۹. خمینی، روح الله. ۱۳۷۸. صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۰. شاکری، عباس؛ مؤمنی فرشاد؛ محمدی، تیمور؛ علیزاده، سعیده. ۱۳۹۵. «جایگاه اعتماد عمومی شده در تابع تولید در بخش های اقتصادی ایران (مطالعه موردی: هشت بخش اقتصادی اقتصاد ایران)». جغرافیا. دوره چهاردهم. شماره ۵۱. صص ۱۹۲-۱۶۱.
۱۱. رضوان خواه، سلمان؛ فاضلی دهکردی مهدی. ۱۳۹۰. «احصاء و بررسی مبانی، اصول و روش های کار و تلاش جهادی از منظر قرآن کریم». مطالعات قرآن و حدیث. سال چهارم. شماره ۲. پیاپی ۸. صص ۲۱۳-۱۸۱.
۱۲. طباطبائی، محمدحسین. ۱۳۷۴. ترجمه تفسیر المیزان. جلد های ۸ و ۹. ترجمه محمدباقر همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۳. حرعاملی، محمدبن حسن. بی تا. وسائل الشیعة. قم: آل البيت.
۱۴. عسگری، محمد مهدی؛ توحیدی نیا، ابوالقاسم. ۱۳۸۶. «تأثیر سرمایه اجتماعی (معنوی و مذهبی) بر رشد و توسعه اقتصادی». جستارهای اقتصادی. دوره چهارم. شماره ۸. صص ۱۲۰-۹۹.
۱۵. عیوضلو حسین؛ کریمی ریزی مجید. ۱۳۹۵. «شناسایی و اندازه گیری شاخص عدالت و کارایی در نظام بانکی؛ مورد مطالعه: بانک توسعه صادرات ایران، استان اصفهان».

- مطالعات اقتصاد اسلامی. سال هشتم. شماره ۱ (پیاپی ۵۱). صص ۱۴۶-۱۲۱.
۱۶. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب. ۱۴۲۹ ق. الکافی. جلدهای ۱ و ۷. قم: دارالحدیث للطباعة و النشر.
۱۷. مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۱. تفسیر نمونه. ۲۸ جلد. چاپ دهم. تهران: دارالکتب الإسلامية.
۱۸. محمدی ری شهری محمد؛ حسینی، سید رضا. ۱۳۹۰. توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث. چاپ سوم. جلد ۲. قم: دارالحدیث.
۱۹. مصباح، علی. ۱۳۸۹. «واکاوی مفهومی معنویت و مسئله معنا». اخلاق پزشکی. دوره چهارم. شماره ۱۴. صص ۳۹-۲۳.
۲۰. مصباحی مقدم، غلامرضا؛ رعایایی، مهدی؛ همتیان مهدی. ۱۳۹۲. «مؤلفه‌های غیرمادی رشد اقتصادی از منظر قرآن کریم». اقتصاد اسلامی. سال ششم. شماره ۱ (پیاپی ۱۱). صص ۹۰-۶۱.
۲۱. نوری، حسین بن محمدتقی. ۱۴۰۸ ق. مستدرک الوسائل. جلد ۱۱. بیروت - لبنان: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لاحیاء التراث.
22. Berger Peter, L., and Hefner Robert, W. 2003. *Spiritual Capital In Comparative Perspective*. Institute for the Study of Economic Culture, Institute on Religion and World Affairs. Boston University.
23. Fukuyama, F. 1999. "Social capital and civil society". <http://www.Imf.org/external/pubs/FT/seminar/1999/reform/Fukuyama.HTM>.
24. Graham, F., and Ken, C. 2004. *What Does The World Spend on Criminal*, The European Institute for Crime Prevention and Control, affiliated with the United Nations.